

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР ІМ. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО

Протиріччя між тим, що складні суспільні проблеми є міждисциплінарними, а інституції, що їх вивчають — спеціалізованими, спонукали нас започаткувати міждисциплінарний науковий семінар. Ім'я видатного українського історика та соціолога Івана Лисяка-Рудницького ми взяли у назву з двох причин: нам дуже хотілося б, щоб це ім'я стало відомим в Україні, бо не було глибшого, оригінальнішого, делікатнішого дослідника українських проблем у новітні часи. І по-друге, ми хотіли, щоб обговорюючи кожну нову тему семінару, ми пам'ятали б про той рівень професійності, який демонстрував у своїх текстах Іван Лисяк-Рудницький.

Темами для обговорення стали:

"Інтелектуальна свобода в сучасній Україні"

"Міфи масової свідомості сьогодення"

"Минуле та майбутнє українського комунізму"

"Інтелігенція у суспільстві "

"Соціальна напруженість в Україні"

"Мас-медіа сучасної України"

"Українська література після 1991 року"

А в планах ще наступні теми: "Релігія та віра в Україні і в світі кінця сторіччя", "Національна безпека країни".

На деяких зустрічах, як нам здавалося, обговорення було плідним, глибоким, нетрадиційним. І ми захотіли поділитися текстами з читачами "Духа і Літери". Отже, пропонуємо уривки із стенограм трьох семінарів. Сподіваємося, що і в наступних числах часопису ця рубрика буде продовжена.

P.S. Залишається зізнатися, що ми - це ініціативна група у складі: Соломія Павличко, Леонід Фінберг, Володимир Кулик, Семен Глузман, Олександр Кривенко.

Леонід Фінберг.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СВОБОДА В СЬОГОДНІШНІЙ УКРАЇНІ

Володимир Кулик, політолог

Вибір теми для першого семінару пов'язаний із тим, що ця тема посідала важливе місце в інтелектуальній діяльності Івана Лисяка-Рудницького. Тому для початку хочу розповісти про його погляд на обговорювану сьогодні проблему, а потім у дискусії сподіваюся викласти своє бачення. Почну зі спогадів Юрія Шевельова про Українську вільну академію наук у США, вміщених у першому числі "Сучасності" за 1996 рік. Шевельов пише про групу академіків, що він їх напівжартома називав любовмудрами: "Вони походили з Галичини або зі старої, "петлюрівської", еміграції. Ще перед війною або в перебігу її вони вирвалися на Захід, пройшли там добру школу в університетах Німеччини, Австрії, Бельгії. Їхня освіта була ґрунтовна, розум критичний і аналітичний, але водночас спрямований на синтезування, що було нечастим явищем серед первісного ядра академії. Назву імена академічних любовмудрів: Іван Лисяк-Рудницький, Василь Рудко, Омелян Пріцак, Євген Пизюр, Ігор Шевченко... Не всі вони лишили фундаментальні праці, наукове життя їх не було легке, але всі вони цуралися дешевинки і знали цінність об'єктивного наукового мислення. Не було їх багато, але в академії вони відігравали ролю закваски, що робить можливим перетворення тіста на хліб".

Якщо говорити вже не про роль в Українській вільній академії наук, а про роль в інтелектуальному житті, інтелектуальній історії України ХХ сторіччя, то треба сказати, що Іван Лисяк-Рудницький належить до людей, які забезпечили тяглість української суспільної науки в час, коли в підрадянській Україні вона не могла вільно розвиватися, які забезпечили певний імунітет чи бодай зцілення української еміграційної спільноти від тоталітарного націоналізму, які привчили цю спільноту до пошанування ліберальних вартостей, усвідомлення обмеженої ролі

еміграції та політичного реалітету у трактуванні підрадянської України.

Він не створив жодної монографії і був, за американськими академічними мірками, невдахою, але на одностайне визнання багатьох американських — та й не тільки американських — інтелектуалів українського і неукраїнського походження, рідко хто з українських істориків в еміграції справив такий вплив на своїх колег, набагато вдатніших і успішніших в академічному плані.

Він обстоював цілковиту інтелектуальну свободу, зокрема серед еміграційної спільноти, і водночас говорив про обов'язок і суспільну роль інтелігенції, яку бачив у плеканні духовних вартостей і формуванні загальнонаціональної ідеології.

Так ми підійшли до двох складників, визначальних для Лисякового розуміння інтелектуальної свободи та її обмежень. Цю проблему він розглядав передусім у статті "В обороні інтелекту" 1971 року та ранній статті (1944 року) "Виродження та відродження інтелігенції". Приводом для першої з них була редакційна стаття в "Сучасності", в першому числі за 1967 рік, де піддано різкій критиці "безвідповідальні і шкідливі для української справи" статті літератора Юрія Костецького і проголошено, що "свобода індивідуального виступу кінчиться там, де така свобода порушує основні принципи людських взаємин і справи українського народу в цілому". На знак протесту проти такої нагінки Лисяк-Рудницький, як і Іван Кошелівець, Лев Білас, Богдан Осадчук, Роман Шпорлюк та Богдан Бойчук, відмовився співпрацювати з "Сучасністю". Умовою повернення на шпальти журналу Лисяк-Рудницький поставив публікацію своєї статті про принципи інтелектуальної свободи. Ця стаття, яку йому довелося кілька разів переробляти, йдучи на компроміс із політичними чинниками, що стояли за виданням, — "двійкарями", — дає чітке й різнобічне трактування проблеми інтелектуальної свободи загалом і в українській традиції зокрема. Відкидаючи зазіхання на інтелектуальну свободу під приводом оборони істини, Лисяк-Рудницький висловлює своє розуміння істини "не статичної догми, але як динамічної візії, що раз-у-раз оновлюється творчими зусиллями людського духа. Правда, що розкривається людям, завжди лишається

частковою, саме через це вона вимагає постійних подальших випробувань та перевірок шляхом конфронтації із многогранною дійсністю та з іншими візіями правди. Таким чином свобода духових шукань — передумова становлення істини".

Відтак обмеження інтелектуальної свободи завжди приводить до занепаду науки. Але Лисяк-Рудницький підходить до справи не лише філософськи, але й соціологічно, доводячи, що "сама проблема інтелектуальної свободи, мабуть, більше, ніж котра-небудь інша, становить великий вододіл, що диференціює суспільно-політичні устрої". Покликаючись на відомий Масариків афоризм, що, свобода — це дискусія, він твердить, що тимчасом як демократія може співіснувати і з різними соціально-економічними устроями, "можна з певністю ствердити, що де нема свободи вислову, там не може бути і мови про демократію". Здаючи собі справу з конечності певного обмеження інтелектуальної свободи, пов'язаного, приміром, з охороною честі й доброго імені громадян перед очорненням або ж із порнографією, Лисяк-Рудницький водночас заявляє, що це виняток, який не підважує самого принципу інтелектуальної свободи. Втілення цього принципу як реального явища суспільного побуту, на його думку, неможливе без його конституційного закріплення, забезпечення дійової свободи критики влади та відсутності обмежень у світоглядних дискусіях. Свобода вислову, вважає він, має в собі протиотруту проти можливих зловживань, бо вільна дискусія дозволяє спростувати помилкові погляди та нейтралізувати шкідливі ідеї. Зате брак цієї свободи приводить до духовного самозатруєння цілого суспільства. Головну проблему Лисяк-Рудницький бачить у тому, як сполучити найповнішу свободу вислову, дискусії, критики зі збереженням конечної суспільної солідарності, дисципліни, послуху законам та пошанування авторитету легітимної влади, але він переконаний, що "суспільство може бути достатньо злютованим, зовсім не будши монолітним. Демократична єдність є диференційованою єдністю, що не тільки допускає, але навіть вимагає вільної гри сил, включно з вільним суперництвом ідей. ... Державна влада може бути сильною, не будши абсолютною, але

радше бувши обмеженою законом і впливом публічної opinio".

Ці загальні принципи Лисяк-Рудницький застосовує до аналізу українського сьогодення й історичної традиції. Звичайно, говорити про інтелектуальну свободу під авторитарним режимом не випадає, але й в еміграційній спільноті цю свободу обмежує диктат політичних чинників, що не позбулися спадщини тоталітарного мислення. Внаслідок цього еміграція не виконує свого історичного покликання — підсилювати змагання до інтелектуальної та громадянської свободи на батьківщині. Спадщину тоталітарного націоналізму міжвоєнної доби Лисяк-Рудницький вважає головною причиною зашкарублості й ізоляціонізму в організованому житті української еміграції. Але й в українській традиції негативну роль міжвоєнної доби важко переоцінити. Тимчасом як у підрадянській Україні носіїв вільної думки вбивали й деморалізували терором і подачами, на західних землях націоналістичний волюнтаризм із його культом "сліпого чину" спричинив занепад думки серед інтелігенції та катастрофічне зниження рівня провідних постатей. А якщо йти ще далі вглиб історії, можемо бачити, що цей ірраціоналізм завдав такої величезної шкоди тому, що впав на сприятливий для нього суспільний ґрунт, витворений історичною традицією, де й так було більше серця, ніж розуму. З огляду на втрату провідної верстви, в історії українського народу бракувало міцних традицій раціонального мислення. Величезна заслуга об'єктивістських інтелектуалів другої половини ХІХ — початку ХХ сторіччя, до плеяди яких належали Костома-ров, Куліш, Драгоманов, Франко, Антонович, полягала в тому, що вони раціоналістично обґрунтували українське національне відродження, підготувавши політичне самостійництво 1917 року. Але поразка визвольних змагань, яка привела до інтелектуальної кризи й поновної де-націоналізації, і сама була викликана хибним розумінням інтелігенцією своєї суспільної ролі. Про це Лисяк-Рудницький пише в статті "Відродження та виродження інтелігенції".

Говорячи про інтелігенцію, я не хочу крадькома підмінити поняття "інтелектуал" поняттям "інтелігент" чивказати на те, що в Україні, як і в Росії, не було інтелектуалів у

західному розумінні цього слова. На мою думку, тут ми маємо справу зі зворотним боком Лисякового розуміння інтелектуальної свободи, тобто громадянською відповідальністю, усвідомленням своєї суспільної ролі. Цю роль — не покликання, а функцію — він приписує, слідом за Липинським, усім людям негосподарських інтелектуальних професій. Ця функція — творення та зберігання духовних вартостей. Однією з причин поразки революції 1917—1920 років Лисяк-Рудницький вважає те, що народницька інтелігенція, яка за відсутності традиційної української провідної верстви усвідомлювала себе єдиною репрезентанткою українського народу, перейняла на себе політичний провід, "себто піднялася на діло, що переростало її природні можливості. Але рівночасно падає на інтелігенцію відповідальність за гріх занедбання: вона не витворила дійсно всенациональної, відповідної до вимог часу, ідеології", обмежуючи свій "народ" соціальними низами, тобто, по суті, ідеалізуючи ненормальний, скалічений стан національного організму. Саме щодо цієї функції — творення ідеології — здобутки більшовицького режиму в позбавленні українського народу його інтелігенції Лисяк-Рудницький уважав найбільшими. Він визнавав, що, попри терор, підрадянська інтелігенція великою мірою зберегла і волю до культури, і моральність, і професіоналізм, але функцію творця ідеології, здатність її виконувати й усвідомлення потреби її виконувати було переважно втрачено.

Лакуну цю, сподівався Лисяк-Рудницький, зможуть заповнити представники інтелігенції з-поза УРСР. Писано це, нагадаю, 1944 року, коли ще донедавна велика частина материкової України перебувала поза УРСР, і там збереглося ще багато представників інтелігенції, що не зазнали терору і мали вільну думку. Як ми бачимо, еміграція не стала чинником, який допоміг би українській інтелігенції сформувати модерну національну ідеологію. Хоча, слід визнати, післявоєнне приєднання Західної України стало потужним інтелектуальним ферментом у мисленні підрадянських українських інтелігентів, великою мірою породивши шістдесятництво, а потім і інтелігентів незалежницького руху останнього десятиріччя. Проте водночас

ми бачили в материковій інтелігенції і блуд ходіння у владу, і нездатність сформулювати національну модерну ідеологію. Тут великі можливості для паралелей і висновків щодо сучасності.

Вадим Скуратівський, культуролог

Мій виступ матиме ретроспективний характер. Хочу нагадати, що таке взагалі інтелектуальна свобода. По суті, вона розпочинається на Заході на початку XVI століття у ситуації протестантської інтелектуальної та іншої революції як проблема свободи совісті. Вслід за тим — десь через століття, коли більш-менш інституційно свобода совісті оформлюється, — революція Френсіса Бекона, який переповідає цю проблему вже, сказати б, позитивною науковою мовою. І вслід за тим — революції англійська, американська і французька розпочинають конкретну юридичну й політичну інституалізацію свободи совісті. І треба сказати, що навіть на Заході цей процес закінчився буквально кільканадцять сезонів тому. Бодлера Франція реабілітувала десь на початку 50-х років. Ще 1934 року були скандальні процеси довкола Джойса, скандальні процеси довкола Міллера закінчуються десь на початку 50-х і лише наприкінці 50-х — навколо Набокова. Тобто навіть там ця проблема утверджувалася впродовж кількох століть і з величезними зусиллями. Що ж говорити про Україну? Тут, починаючи від 988 року й до 1988-го, з мого погляду, абсолютно не було інтелектуальної свободи ні в одного етносу, ні в одного середовища — були лише спазматичні жести в бік інтелектуальної свободи. Найцінніші з цих жестів, як на мене, це спроби утвердження протестантизму в Україні наприкінці XVI — на початку XVII століття; вслід за тим — поява Сковороди, який, безперечно, вибудовує свої моделі на німецькому протестантизмі; а згодом, наприкінці XIX — на початку XX століття, позитивною мовою це утверджує Вернадський. Але це саме спорадичні явища нашої історичної дійсності. Відповідним чином, виникає тут, як казали колись американські соціологи, "людина-радар", яка націлена на несвободу навіть ізсередини. І вона, по суті, є тут домінантою всіх процесів, починаючи від Петра I, коли

особливо запрацювали механізми цих "радарів", і закінчуючи Петром Шелестом. А починаючи десь від весни 1971 року й до весни 1985-го Україна б'є всі світові рекорди інтелектуальної несвободи: такої цензури й такої самоцензури, як у цій країні впродовж цих трьох п'ятирічок, не було ніде.

У 1988—1991 роках сталася просто-таки неймовірна сенсація. Система поліційних авторитарних інститутів, яка розпоряджалася нами на повну силу, раптово змінила свою політичну орієнтацію, і добродій Євген Марчук із мисливця на інакомислячих перетворився на прихильника "чиказької школи". І тут виявилось, що ми вже маємо можливість здійснення інтелектуальної свободи. Проте людина-радар, яку звільнили від одного міфа, блискавично витворює інший. Зокрема я це спостерігаю на поведінці українських мас-медіа. Вони нині б'ють рекорди інтелектуальної несвободи. Постає запитання: що ж далі робити? Як сказано в російському патетичному фільмі "Председатель" — "продолжать пахоту". Спокійно працювати над упровадженням інтелектуальної свободи. Але мушу сказати, що ця проблема надзвичайно тяжка не тільки тому, що фактично в нас не було інтелектуальної свободи. Річ у тім, що ми живемо в планетарну епоху, коли взагалі інтелектуальна свобода ніби фаустично прогинається, ми відчуваємо її певне дно. Йдеться не тільки, скажімо, про модерну фізику — йдеться взагалі про всю систему людських цінностей, що їх інтелектуальна свобода в якісь періоди просто-таки усуває. Парадокс полягає в тому, що, з одного боку, ми впроваджуємо інтелектуальну свободу в українську дійсність, яка цієї свободи не знала впродовж тисячоліття; з другого боку, маємо колишній музей Леніна, тепер Український дім, у якому на виставці українських авангардистів сидить у скляній банці якийсь голий добродій і батькує дам, які підходять до нього. От така паралельна інтелектуальна свобода. Що з цим робити — я, чесно кажучи, не знаю.

Євген Бистрицький, філософ

Хто хоч раз відкривав Мартіна Лютера, той знає, який він був обмежений, невірний. Це була людина страшенно вперта, яка відкидала все, що виходило поза рамки її світо-

глядних уподобань. І протестантський фанатизм тих, хто за ним ішов, — це відома річ. Коли я відкрив книжку Донцова, мені здалося: яка вільна людина, як вона творить. Коли читаєш уперше — це насолода від його, сказати б, грубого романтизму. Чи є він інтелектуально невільним?

Але повернімося від прикладів до означень. Є інтелектуальна свобода і свобода наукової думки. Наукова думка процвітала і в "шарашках". Не думаю, що, говорячи про інтелектуальну свободу, ми говоримо тільки про рівень інтелектуальних здібностей. Інтелектуальна свобода не означає, що людина інтелектуальна, це можливість користуватися інтелектом. Вона визначається публічністю. Інтелектуальна свобода є тоді, коли виникають хоча б маленькі можливості публічного обміну, більш-менш упорядкованого дискурсу. Дискурс — це вміння аргументувати, слухати аргументацію та відповідати на неї, можливість критики в тому числі.

Я виділив би два крайніх типи публічності, які нині існують у нас. Перший — це знекоріненість інтелекту, тобто публічність позанаціональна, науково порожня, яка замість поглибленого вирішення проблем вироджується в пусте, можливо, наукоподібне або інтелектуалістичне базікання. Це теж інтелектуальна свобода. Є й другий крайній тип публічності. Це, навпаки, вкоріненість гіпертрофована, самодостатня. Вона теж приводить до виродження публічності в певну німоту. Її можна побачити на мітингах: одна людина говорить, а інші тільки кричать "геть!" чи "ура!". Коли ми придивимось до публічного політичного дискурсу в Україні, то побачимо, що він тяжіє або до першого, або до другого типу. Тобто Україні не вистачає публічного дискурсу. Наприклад, у нас нема нормальних умов для взаємокритики. Я пишу статтю, не знаючи, кому я пишу, не знаю відповіді на неї. Ми всі обмежені своїми колами. Як це здолати? Я думаю, що перший крок зроблено цим семінаром.

Євген Головаха, соціолог

Я хотів би поставити під сумнів той постулат, яким ми всі тут керуємося, — про те, що інтелектуальна свобода — це абсолютне благо. Як соціолог я вважаю, що інтелектуальна свобода — явище, яке не можна оцінювати одно-

значно. Вона має надзвичайно важливі для людини та суспільства позитивні сторони, але також важливі сторони негативні. Це пов'язано з тим, що, на жаль, продукт інтелектуальної творчості — ідеї — мають властивість втілюватися в конкретні соціальні й матеріальні форми. Євген Бистрицький говорив, що, читаючи Донцова, він отримував деяку естетичну насолоду від гри дикого романтизму. Можу сказати, що, читаючи "Майн Кампф" чи праці Шафаревича про "великий і малий народ", я також можу отримати інтелектуальну насолоду. Інтелектуальна свобода окремих людей, таких як Карл Маркс, Гітлер, Ніцше (часто необмежена з огляду на їхню психічну хворобу), здатність не зупинятися ні перед чим у своїй інтелектуальній творчості може, на жаль, викликати навіть повагу. Звичайно, ніякого захоплення інтелектуальна творчість такого типу не заслуговує. Вона заслуговує на вивчення як огидний феномен соціальної дійсності, з яким ми постійно стикаємося. Навіть у світі природничо-наукової творчості інтелектуальна свобода не безмежна. Численні дослідники у галузі людського генома вже схильні ставити питання про те, що ці знання потрібно не лише здобувати, а й забороняти, забувати: вони можуть бути джерелом знищення людства. Позичка інтелектуала у нашому суспільстві набагато драматичніша, ніж у розвинених цивілізаціях, оскільки ми своїми ідеями, які втілюються в соціальні форми, конституємо соціальне життя, яке розвивалося ще десять років тому. Я, до речі, не погоджуюся з Вадимом Скуратівським, що тоді не було ніякої інтелектуальної свободи. Я почував себе тоді інтелектуально набагато вільнішим, ніж тепер. У мене з'явилося значно більше різних табу. Тоді я знав, що повинен закритися від тієї системи, а внутрішньо залишався вільним. Тепер я часто не знаю, чи правильно роблю, коли ту чи іншу соціальну ідею пропоную для публічного обговорення, і це щоразу драма для мене. Тому я думаю, що пройти поміж Сціллою та Харибдою, відповідальністю і свободою (обидві вкрай необхідні), для кожного інтелектуала — завдання, на вирішення якого критеріїв немає. І поряд із тими важливими аспектами, які ми розглядали (правовими, юридичними, філософськими, культурологічними), ми повинні врахувати й етичний аспект: у що перевтілюватимуться наші ідеї? Навіть ті, які ми

розглядаємо сьогодні, оскільки й вони якимось чином втілюватимуться у форми соціальної організації.

Джеймс Мейс, історик

У нинішній Україні певна міра свободи слова, інтелектуальної свободи безперечно є, але головна проблема не в самій свободі слова, а в ефективності слова: хто чує, хто читає і що вони розуміють із почутого та написаного. Не можна не зважати на те, що в сталінському світі була всебічна атака на мову соціального дискурсу, на сам процес незалежного аналізу, від наслідків якого посттоталітарне суспільство ще далеко не повністю вилікуване. Розмовляючи з людьми в Україні, я з великим здивуванням усвідомив, що ми використовуємо ті самі слова з різним змістом.

Ще один аспект ефективності слова стосується аудиторії. Якщо його ніхто не чує, слово залишається неефективним. Одна з центральних проблем розвитку інтелектуального політичного дискурсу в роки незалежності — занепад аудиторії друкованого слова (маю на увазі накладки книжок, кількість передплатників газет і журналів тощо). Причини цього явища загальновідомі, але ефект і наслідки недостатньо осмислені суспільством. У нормальному демократичному суспільстві є "виробники громадської думки", які ведуть на друкованій сторінці постійну сварку. І тільки з цієї постійної ідейної боротьби виборець може дізнатися про політичні проблеми і зробити раціональний свідомий власний вибір. Без цього справжній демократичний процес не можливий.

Віктор Лисицький, економіст

Найбільше обмежує інтелектуальну свободу брак об'єднання інтелектуалів. Порівняймо, як реагують на такі самі події преса, інтелігенція у нас і в Росії. Парламент ухвалює зміни до податкового законодавства, і здається, що це нікого не обходить, хоча порушується одне з засадничих положень існування держави, а, відповідно, і люди в цій державі. Повинна бути реакція суспільства, перш за все — інтелігенції, інтелектуалів. Тим часом враження

таке, що суспільству все це байдуже. У Чечні ллється кров, і як на це реагує інтелігенція України? За винятком окремих виступів у пресі, ніяк. Преса в нас тепер не підцензурна, але впливу на суспільну думку не має. З одного боку, це навіть добре. Один відомий кримськотатарський підприємець казав мені, що наше щастя, що в українців менталітет не такий, як у росіян, ми стриманіші. Але така пасивність дуже гальмує процеси становлення державності не як якогось репресивного апарату, а як об'єднання людей, які усвідомлюють, що це їхня держава.

Олександр Пасхавер, економіст

Я не гуманітарник, тому цікаво вас слухати — це для мене навчання. Але з економічного погляду я хочу відзначити, яким чином суспільство може забезпечити цю свободу, і те, що я скажу, навряд чи сподобається гуманітарникам. Для економіста свобода — це свобода вибору. Існує два механізми забезпечення свободи вибору: економічний і політичний. Економічний — це ринок. Якщо ринок конкурентний, то будь-яка послуга, також і інтелектуальна, буде запропонована споживачеві, і він її вільно отримає. Коли ринок не спроможний забезпечити цього, то виникає ідея демократії. Там, де працює ринок, демократія не потрібна; демократія є там, де немає ринку, — в тих сферах, де ринок не може запропонувати вибір споживачеві, а споживач не може заплатити виробникові інтелектуальних послуг належним чином. Уявімо, що ми маємо можливість вибирати на ринку уряд, — чи потрібні нам демократичні вибори? Лише ті сфери, котрі монополізовані силою своєї природи, вимагають демократичних процедур для відображення попиту населення. Тому основою інтелектуальної свободи, стійкішою, ніж демократія, є забезпечення вільного ринку інтелектуальної свободи. Тут є зворотний бік: чи потрібно підтримувати той чи інший рух думки примусово? Держава, керуючись певними міркуваннями, підтримує того, кого вважає за потрібне підтримувати (демократів, комуністів — не суттєво), лише за тих умов, коли ринок не розвинутий; тобто ці інтелектуали не мають можливості себе виявити, запропонувати свої послуги. Якщо ринок розвинутий, то держава, підтри-

муючи когось, тим самим уже здійснює насильство над свободою; вона через своїх чиновників спричиняє викривлення вільного розвитку суспільства. І хоча я розумію необхідність об'єднання, необхідність звернення до держави, щоби впливати на неї, я також розумію, що в основі свободи лежить можливість необмеженого виходу зі своїми інтелектуальними послугами на ринок.

Даремні нарікання, що в Україні слабкіше, ніж у Росії, реагують на якісь безчинства з боку держави. Звичайно, в певний період розвитку держави це може призвести до її загибелі. Але тепер слабкий резонанс не дає можливості розвинути страшим формам популізму, закономірним для кризової ситуації. Слабка реакція суспільства на жахливі кризові явища в сьогоднішній Україні дає нам шанс пережити кризу. Історія та географія України такі, що середній громадянин менше пов'язаний із державою, аніж російський імперський громадянин. Держава була завжди чужою для українців, крім того, росіянин не пов'язаний із родючою землею і тому дуже залежний від держави, як в ідеологічному, так і в економічному плані. Українська людина менше залежна, і в цьому сенсі соціальна байдужість — привід для оптимістичного прогнозу.

Михайло Погребинський, політолог

Я хотів би запитати: навіщо взагалі потрібна інтелектуальна свобода? І зібрання, й розмови про інтелектуальну свободу мають сенс, коли ми зрозуміємо, чи можна вплинути на ситуацію, а не просто встановити діагноз. Важливий складник інтелектуальної свободи не тільки людини, а й суспільства в цілому — можливість артикулювати думку більшості. Якраз отакої інтелектуальної свободи в суспільстві, в якому ми живемо, нині немає. Пан Пасхавер вважає, що це добре: інакше було б важче пережити кризу через можливість впливу популістських ідей. Проте я думаю, що більшість в Україні поміркована, схильна до розумних рішень, і саме ця більшість не має артикуляції. Говорити про перспективу виходу з кризи поза позицією більшості ризиковано. Я хотів би, щоб можна було вплинути на владу інтелектуальними колективними зусиллями і стимулювати людей, які могли б артикулювати

таку позицію. У нас фактично немає поважних центристських партій, тим часом є люди, які дотримуються центристських поглядів, і вони не беруть участі в політичному дискурсі взагалі. Треба щось робити, щоб залучити їх до такої роботи. Якби ми могли підштовхнути цей процес, було б дуже добре.

Олександр Майборода, історик

Надзвичайно важливим є питання реалізації інтелектуальної свободи, можливості донести до суспільства її результати. Нині в Україні справді немає для цього правових обмежень. Але чи є можливість для діалогу між інтелектуальною верствою й іншими групами тієї страти, що зветься елітою суспільства? Адже еліта складається не тільки з інтелектуалів, до неї належать політики та бізнесмени. Дискусія між ними і є реалізацією інтелектуальної свободи.

Я хочу заперечити панові Пасхаверу, який казав про ринок інтелектуальної продукції. Вона може бути масова й може бути елітарна, і елітарна завжди беззахисна. Вона економічно залежить від тих, хто володіє засобами масової інформації (пресою, видавництвами), хто керує ринком. Дуже важливим є ставлення до інтелекту цієї нової страти, еліти українського суспільства, яка опановує економічні важелі. Економічна й політична влада прагне, як казав Федотов, не до свободи, а до волі та до сваволі. Й у цьому разі свобода залежить від здатності політиків і бізнесменів іти на самообмеження, тобто від їхньої готовності почути правду. Якщо вони внутрішньо не готові, не хочуть чути правду про те, що відбувається в суспільстві, та про власні дії, ніяких умов для інтелектуальної свободи немає.

Володимир Кулик

Михайло Погребинський сказав, що це зібрання має сенс у тому разі, якщо є можливість вплинути на суспільство. Можливо, дискусія й може впливати на суспільство, бодай мінімально, але навіть якщо ні, ми можемо й мусимо вплинути на самих себе, свій стан, своє середовище. Лисяк-Рудницький казав про еміграцію: ми

не можемо впливати на те, що діється в Україні, чи на політику великих держав, але ми можемо подбати про інтелектуальну свободу в самій еміграції. Сьогодні інтелектуали почасти мають еміграційний статус в Україні. Важливо зберігати інтелектуальну свободу, можливість вільної дискусії, її ефективність — у межах свого середовища. Ми самі творимо те середовище, в якому задиhaємося. Що ми можемо робити — це підвищувати інтелектуальну відповідальність. Це мужність домовити, бодай для себе, до кінця, не боячись висновків, звинувачень, самозвинувачень, які здаються нам шкідливими для суспільства, аморальними, деструктивними — але бути обережними у формі їх реалізації. Я розумію, що є проблема інтелектуальної свободи та громадянської відповідальності, але ми надто себе стриножуємо, найпромовистішим прикладом чого є наше непозбуте державництво. Півтора року тому, з нагоди обрання президента Кучми, я висловлював сподівання, що ми нарешті позбудемося такого могутнього стриножувача, як привид Крутів. Але ми натомість його успішно трансформували. Звичайно, важко бути вільним від радіоприймача, який повідомляє про те, як російський парламент скасовує скасування СРСР, але чи означає це, що ми не можемо собі дозволити вільної дискусії, статей, будь-яких форм вільного публічного самовияву? Тому, хоча є свобода вибору, ми не створюємо собі свободи реалізації вибору. Нині на нас падає тягар західної свободи, коли можливості відкриті, але немає здатності формулювати завдання. Сьогоднішній тягар свободи є, власне, несвободою. Від часу реформації західне суспільство формувало механізми реалізації інтелектуальної свободи за умов зростання свободи економічної та політичної, і нам теж треба це робити.

СУСПІЛЬНІ РОЛІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Жорж Ніва, історик культури

Спочатку про типологію суспільних ролей інтелігенції в різних країнах та її роль у ХХ столітті. Як вам відомо, саме слово "інтелігенція" існує не у всіх мовах. Воно походить з італійської, де означає людей, які вправляються в "intelligencia"; згодом прийшло в Росію, де стало означати не тільки верству людей, які працюють розумово, але головним чином верству або орден людей, які вірять у розум, в кінець обскурантизму (чи того, що вони називали обскурантизмом — часто це була релігійна віра або інституція церкви), в прогрес (тоді було таке поняття), в толерантність — іноді не особливо толерантно виражаючи цю віру. Наприклад, Сергій Булгаков довів, що в російського атеїста є багато рис релігійного фанатика. В європейських країнах значення слова "інтелігенція" зростає від заходу до сходу, від Англії до Росії. В Англії нема слова і, можливо, навіть нема поняття: там інтелігентна людина не має потреби в такому ордені. У Франції люди більш ідеологічно налаштовані, і філософи XVIII століття навчили нас того, що може бути царство ідеї. Німеччина — країна ідеології, а в Росії це слово стало сакральним. Для такої людини, як історик російського середньовіччя академік Лихачов, "культура" й "інтелігенція" у всіх його книжках і виступах — сакральні слова, і він абсолютно впевнений, що Росія буде врятована своєю інтелігенцією і своєю культурою. Інша річ, як можна відродити роль цієї інтелігенції та врятувати цю культуру.

Я пропоную таку постановку проблеми: є інтелігенція і неінтелігенція (народ, обскурантисти — тут можливі різні опозиції), і є інше поняття — праві та ліві. Це поняття народилося у Франції в часи реставрації, тобто після історичного досвіду революції й імперії, коли розпочався процес суспільного примирення. Тоді депутати розташува-

лися в амфітеатрі Національної асамблеї не знизу догори, як раніше в Конвенті, тобто "гора" й "болото", а праворуч і ліворуч, як це роблять у нашому парламенті досі. Це означало, що люди, які активно осмислюють суспільні й політичні проблеми, можуть мати різні — праві та ліві — погляди і з різних позицій вести плідну дискусію. В Росії не дійшли такого розуміння правих і лівих, там усе ще чинним залишається поняття інтелігенції як якогось сакрального ордену, який, можливо, врятує суспільство. У Блока, наприклад, є зв'язок народу й інтелігенції, суто таємничий і містичний зв'язок між орденом і народом. Достоевський і Толстой ніколи не були інтелігентами, вони не належали до цього ордену людей, які вірять у прогрес, а інтелігентом був, наприклад, Михайловський. У Франції інтелігенція в сучасному значенні цього слова — це, можливо, *J'accuse*, "Я звинувачую" Золя (про справу Дрейфуса), на котрі ми часто посилаємося в нашому політичному житті. Існує такий контраст: Барес — з одного боку і Золя — з другого, тобто праві й ліві. Праві шукають своє джерело у відродженні націоналізму чи, скоріше, створенні якогось соціалізму. А *J'accuse* і Золя діють як типові інтелігенти, які вважають, що передусім потрібно вірити в правду та справедливість і що їх не можливо встановити без боротьби.

Основа інтелігентських кіл — це школа, і сучасна Франція була створена системою школи Жюль Фері, Третьої Республіки. Не може бути інтелігента в повному розумінні цього слова без учителя. Учитель середньої школи має відчувати, що він цілком автономна, вільна, самодостатня людина, а для цього він повинен мати добру зарплатню і достатню суспільну повагу. Так було у Франції в часи Третьої Республіки і трохи зменшилося тепер. Не з погляду матеріального (не можна казати, що вчитель середньої школи у Франції бідуює) — йдеться скоріше про деяку демократизацію, може, навіть гірше — люмпенізацію вчителя, який не почуває себе автономною людиною. Це можемо прослідкувати за багатьма параметрами, за зростанням, наприклад, суто професійного синдикалізму серед цієї верстви. Учитель Третьої Республіки, природно, хотів захистити свої інтереси, але не передусім. Передусім він присвячував себе якомусь постулатові, який був дуже подібний

на постулат російського інтелігента.

Інтелігент нічого не виробляє (тут я перейду до іншого значення слова інтелігент, тобто інтелектуал, творець інтелектуального), йому важко продавати свою працю. Раніше, ще від часів античності, він потребував мецената. Меценатство непрямим чином існує і сьогодні. Частіше це відбувається за посередництвом держав, тобто безболісно й майже непомітно. Але це не скасовує самого факту, що суспільство або ж якась його частина є меценатами для інтелігенції. Це помітніше, коли ми, наприклад, роздаємо субсидії для оркестрів, музеїв тощо. В Росії й Україні з крахом держави це — гостра проблема. Потрібен інший меценат, а де його знайти? У Франції влада — це, мабуть, традиція, започаткована в XVII столітті, головним чином від Людовіка XIV, — завжди любила опікуватися мистецтвом. Académie Française — результат цього. Коли ж подивитися на сусідню країну (яку я добре знаю, оскільки працюю там) — Швейцарію, там ця ідея викликає сміх. Якщо федеральна влада почне опікуватися мистецтвом, вона негайно зазнає критики з боку громадської думки за те, що втручається не в свою справу. Швейцарський інтелігент утікає з країни, він проклинає Швейцарію, цьому багато прикладів — від Сент-Галлену до Дюрренматта. Водночас в інших країнах, менш демократичних, ніж Швейцарія, зв'язок між інтелігенцією та владою дуже субтильний, тому що інтелігенція тяжіє до влади. У Франції, наприклад, влада тяжіє до інтелігенції. Всі наші політичні діячі хочуть бути письменниками, а не лише покровителями. В Англії, якщо прем'єр-міністр хоче бути письменником, — це смішно: він змішує жанри. У Франції я не знаю жодного політичного лідера, який не має претензій бути письменником. Яскравий приклад — покійний президент Міттеран, який не лише писав книжки, а й хотів товаришувати з усіма письменниками і був дуже роздратований, коли один із письменників не захотів з ним дружити. Жанр оди — ода Імператриці, ода Феліці — у Франції триває (звичайно, це не оди в повному значенні, а псевдооди). Іншими словами, культ сильних особистостей — це спокуса для інтелігенції. Ми бачимо, що в XX столітті інтелігенція не втрималася від спокуси цього культу, культу енергії — між війнами це було дуже помітно у Франції, в

Італії, в Німеччині, де інтелігенція поділилася на дві частини, але більша частина піддалася спокусі викриття демократії. Фашизм, нацизм та інші національні рухи проти демократії завжди починалися протестом проти парламентаризму як утрати енергії. Це зачепило багатьох. Візьмімо такого письменника, як Мотерлон — його культ спорту, енергії знайшов відображення в політичній сфері. Не кажучи вже про Селіна, Бернарда Шоу чи Д'Анунціо. В Росії, коли Надія Мандельштам намагається стерти написану її чоловіком оду Сталінові, вона, природно, керується старим інтелігентським прагненням: цього, мовляв, не було, а якщо й було, то під тиском обставин. Врешті, захоплення Сталіним — це розділ в історії російської інтелігенції. Недавно таким був культ Пол Пота, камбоджійського диктатора, можна прочитати дивовижні речі, що їх написали французькі ліві письменники. Пошуки зразкового тирана тривають від часів Платона. На мою думку, це пов'язано з самим поняттям інтелігенції.

У ХХ столітті з Америки прийшло нове поняття — "political correctness": як бумеранг, інтелігенція отримує результат своїх прагнень, тому що вона ж (в даному випадку американські ліберали) установила цю коректність, не думаючи, що це стане догмою і буде настільки небезпечним. Ця "political correctness" пов'язана з царством телебачення, тому що інтелігент творить у повній самотності, ніхто йому не допомагає, а час від часу він з'являється на телевізійному екрані, щоб звернутися до публіки, і немає ланок між самотністю і телеекраном. З'являється новий тип інтелігента, як, наприклад, французькі "нові філософи". Як наслідок, зникло те, про що мріяв Золя — солідарність. У нинішній Франції набагато менше солідарності. На зміну ейфорії, яка панувала після падіння Берлінської стіни, прийшло розчарування. На Заході та Сході це різні розчарування. На Заході, у Франції, кожна верства протестує зі своїх причин, кожна має своїх інтелігентів, котрі очолюють цей протест; вони не турбуються про сусідів, але визнають за ними право також протестувати. В грудні минулого року, наприклад, одна половина Франції страйкувала, друга не страйкувала, вони виявляли одна до одної велику толерантність — та все це було даремно, всі були згодні, що це не дасть ніяких політичних результатів. Про

втрату цієї солідарності свідчить і деякий вияв активності класу жебраків: жоден інтелігент не виконує сьогодні функцію Золя. Мені здається, в Росії також жоден інтелігент сьогодні не виконує функцію, яка традиційно була функцією інтелігенції — підвищувати солідарність.

Георгій Почепцов, політолог

Перше загальне питання, з якого я хотів би почати, — чи є у нас інтелігенція взагалі. Я не знаю відповіді на це питання, бо що ми вкладаємо в означення, такий результат і отримуємо. Давайте покладемо таку характеристику, як вироблення нових знань, і будемо вважати, що всі інші характеристики випливають із неї. Наприклад, те, що інтелігенція має інше уявлення про демократію, ніж владні структури — до речі, цю характеристику Фукуяма вважав однією з причин розвалу СРСР: аби вижити економічно, Радянський Союз мусив, трохи відтіснивши військових та номенклатуру, пустити вперед інтелектуалів, які виробляли б нові технології.

За радянських часів інтелігенція лише моделювала своє незалежне існування. Гуманітарна інтелігенція не мала права торкатися деяких тем. В результаті породжувалася велика кількість передбачуваної інформації, бо прерогативи вироблення нового скоріше були в партійної або науково-технічної еліт. Але й пострадянська дійсність не породжує нових знань. Навіть, хоч як дивно, раніше зовнішній примус породжував внутрішні стимули, спонукаючи захищати дисертації та видавати книжки, а коли зник цей примус, чомусь автоматично зникли й стимули.

В інтелігенції був парадоксальний набір ролей. Перша, ще за радянських часів — це, сказати б, резервація. Її основне завдання — збереження письмового варіанту української мови, оскільки усна все одно існувала на селі. Зберігалася й літературна мова, але лише як форма — ми майже не мали змісту під цю форму, жоден твір не ставав предметом такого обговорення, яке було, наприклад, у Росії. Письменники не були володарями дум, як і наукова інтелігенція. Всі основні цілі, характеристики, персоналії йшли іззовні. Друга роль, періоду перебудови, повністю збігається з російським варіантом — я назвав би її нек-

рофільством. Усі часописи друкували, всі читачі читали лише тексти забутих або напівзабутих авторів, які з тих чи інших причин не були вчасно надруковані. До речі, в Україні це некрофільство було навіть сильнішим, тому що виник потік діаспорної літератури, який у Росії не був такий потужний. У цей період інтелігенція також не виробляє нічого нового — вона є ніби гідом на кладовищі. Третя роль — постперебудовна легітимізація зміни номенклатури, під яку пройшов розпад СРСР. На цьому етапі інтелігенція побачила своє призначення в одночасній зміні мовного та владного середовища. Проте, на відміну від номенклатури, інтелігенція виконала своє завдання лише частково і на наступному етапі була відсунута вбік. Згадаймо ролі Драча чи Павличка часів Кравчука — сьогодні вони зникли: Павличко мігрував у ранг посла, Драч змістився на маргінальні позиції. Майже те саме відбувається з відомими дисидентами.

Це — ролі, які були зреалізовані. А які не вдалося зреалізувати? Перша — творча: текстів немає, і люди (починаючи з Президента, який в останньому інтерв'ю сказав, що за два роки не прочитав жодної книжки) книжок не читають. Друга — цільова. Культура не дала довгострокових цілей, здатних інтегрувати людей. Відтак виникає спокуса інтегрувати адміністративно. Нещодавно в держадміністраціях запроваджено нову посаду — заступника голови з питань ідеології. Ця вертикаль може існувати лише за допомогою примусу, заганяючи людей у подвійне існування — офіційне та неофіційне, — з чим ми добре знайомі з радянських часів.

Кожна культура виправдовує себе міфами. Наведу два варіанти міфа перебудовних часів, що виправдовували ту ситуацію. Перший: усіх забирає Москва. Ми бачимо, що це — фікція. Москва давно вже нікого не забирає, а результат той самий. Другий міф: буде воля — будуть тексти. Воля є, текстів немає. Була поширена думка, що з'являться тексти з шухляди, а виявилось, що там нічого немає. Мало того, взагалі зникає інформаційний текстовий потік. Нині культура теж виробляє свої міфи, забувши старі аргументи. Два міфи сьогоднішнього дня: економічна скрута й інформаційна небезпека. Не рідше як раз на півроку збирається форум, основним мотивом якого є нагальна потре-

ба закриття інформаційного простору. Але таку гру на закриття завжди веде слабкий гравець, який шукає полегшеного режиму існування. Нинішня українська культура або зорієнтована в минуле, на збереження традицій — це варіант шароварщини. Або принципово дивиться в майбутнє — це якісь абсурдистські тексти. Погано й те, й інше — нормою є подвійна орієнтація, але ми її витримати не можемо й натомість вибрали самозакоханий погляд на себе. На рівні пісенної творчості — щогодини по радіо звучить приспів із зазиванням: "Україно, Україно...". На рівні науковому звучать незрозумілі для мене терміни — державотворення, розбудова держави. Мені здається, що це розв'язання принципово запозичене. Це, так би мовити, перенесення діаспорного відчуття на тутешній контекст. Воно добре підходить для діаспорної людини, яка, сидячи в своєму будинку на Гудзоні, малює калину або надсилає нам віршики про неї. Запрошуючи відповідних людей до себе, вона штучно підтримує тут приємне для себе там середовище. В результаті нація реально втрачає орієнтири. Адже нормальна людина не може бути зорієнтована в минуле. До речі, ця діаспорна людина — зазвичай пенсіонер. Ненормальний розвиток інтелігенції призвів до втрати української молоді: ніхто з комп'ютерного покоління не мріятиме про такі речі. Тому треба створити якісь штучні умови породження інтелектуального середовища. Подивіться, скільки наукових книжок переклала або просто видала за цей самий час Росія. А ми на Соросові гроші перекладаємо Еразма Роттердамського. Це потрібний текст, але не під час загибелі "Титаніка".

Інтелігенція втрачає і роль престижної референтної групи. В 60-ті роки до самоопису інтелігенції, її умовного комплексного обіду входили Висоцький, "Литературная газета", міні-дисидентство на кухні, Вознесенський, телевізійний КВН і кава. В період перебудови ми додали до цього набору Рух і Раїсу Максимівну, а крім того, змінили КВН на "Взгляд". Але це принципово неоригінальний набір. А сьогодні люди взагалі говорять про те, коли в якому інституті виплатили зарплату, хто отримав квартиру, хто зробив фірму. Інтелектуальні об'єкти з нашого обігу зникли.

До речі, жодна з установ, що продукує інтелігенцію, — спілки, університети, академія, — не змінили за ці роки свого керівника. Радикальні зміни довколишнього середовища — і жодних змін серед тих, хто ці середовища формує або досліджує. Які висновки з цього? Або КПРС ідеально розставила кадри — або ж це середовище має в нас нульове значення, воно не є інтелектуальним, тоді його можна й не змінювати. Цікавий приклад: коли в одному з київських вузів ішла боротьба за одного ректора проти іншого, група опонентів сказала: "Цей ректор за роки свого правління не написав жодної статті, треба перевірити, чи він узагалі вміє читати й писати". Чи вміє читати й писати наша інтелігенція? Я не можу відповісти ствердно, бо людей дуже легко вивели з інформаційного потоку й з інтелектуального середовища, а вони непогано живуть і без нього.

Віктор Малахов, філософ

Ми всі роздумуємо про інтелігенцію в рамках певної культурної традиції, котра найближча кожному з нас. Мені ближча традиція, яку представляє вже згаданий нині Дмитро Сергійович Лихачов, і тому я хотів би в понятті "інтелігенція" звернути увагу на деякі інші риси, про які сьогодні не було сказано. Почну з питання про інтелігенцію та еліту. Тепер в Україні часто говорять про еліту — політичну, духовну, кримінальну, будь-яку. І рідко говорять про інтелігенцію. Дуже цікаве співвідношення цих понять в етимологічному аспекті: *eligo* (лат.) — вибираю, вириваю, видобуваю, відокремлюю від цілісного. Еліта вибирається, набирається. Інтелігенція також *eligo*, але *inter*, це те, що між вибраним, щось самодостатнє, що не так просто вибрати, вирвати. Мені це здається цікавим, оскільки еліта існує у зв'язку з тим, хто її вибирає, хто її наймає, хто її формує, — із владою. Відносини інтелігенції з владою складніші, вони діалогічні. Інтелігенція претендує на самостійне судження і самоформування.

Інший аспект — інтелігенція та політичне життя. Тепер люблять повторювати відоме Арістотелеве твердження, що людина — полісна, політична істота. У нас інтелігенти чи представники еліти рвуться в політику дуже часто. Але ж політика народжується там, де спілкування втілює певний

інтерес, де інтерес вимагає виходу в сферу людських комунікацій. Інтелігенти — люди чутливі до політики, водночас ставлення інтелігента до політичного життя будується не на репрезентації якихось масових інтересів, а на здатності сприйняти погляд іншого, стати на його позицію. Саме тому інтелігентність зазвичай протилежна фашизмові — патетичному утвердженню своєї позиції назло всім іншим. Мені здається печальною тенденція, яка виявляється в нашому суспільствознавстві, в гуманітарних дисциплінах, — усі іпостасі буття людини зводити до політичної сфери. На мою думку, роль інтелігенції визначається тим, що вона дещо виходить поза межі цієї сфери, тому може підходити до неї критично й аналітично, а не просто щось висловлювати і за щось боротися. Сьогодні ми нерідко заздriamo донецьким шахтарям, які можуть не давати вугілля й обстоювати свої права. Матеріальний аспект існує сам по собі, але тут є вихід для нашої давньої ущемленості. Інтелігент дуже часто в нас усвідомлює себе як істоту, яку тримають із милості чи з незрозумілого доброго ставлення до неї, котрого може й не бути. Він нічого не дає суспільству і не потрібен йому. Сьогоднішні умови — важке випробування, але водночас у них може вималюватися та позиція, відступати з якої вже неможливо і яка змушує задуматись про те, що ми можемо дати суспільству так само необхідного йому, як те, що воно отримує від своїх інших складників. Мені здається, роль інтелігенції — у здатності до цілісного, критичного осмислення життєвих проблем людини та суспільства, вербалізації їхніх актуальних інтересів. Не потрібно її недооцінювати — раніше чи пізніше вона заявить про себе і, можливо, наші зусилля тут зможуть привести до консолідації в обстоюванні своїх прав. Мені здається, що коли брати соціальний зміст слова "інтелігенція", то його розгляд можливий лише в дихотомії влада-народ, і лише там, де є поділ на владу та народ. Чому в Швейцарії цього нема? Чому в Швейцарії влада взагалі не має стосунку до інтелігенції? Тому що вона і є найдемократичніша країна. В недемократичних країнах яскравіше виявляється дихотомія влада-народ, тобто, з одного боку якийсь клас, котрий здійснює владу, і дещо, що тій владі підпорядковується. Чим яскравіше це протиріччя в більш-менш стійкому історичному проміжку часу, тим

яскравіше виявляється саме поняття інтелігенції як окремого класу. В Росії це було пов'язано з розкладом класичного поділу верств, коли поняття влада і народ постали у чистому вигляді. Тобто це не цілком міф, якщо він завойовує протягом яких-небудь десятирок років голови величезного прошарку людей. Крім того, як окрема група людей, що усвідомлює себе й усвідомлюється суспільством, інтелігенція виробила щось на кшталт етичного кодексу. З іншого боку, коли в нас під час становлення незалежності інтелігенція стала дуже близькою до влади, вона миттєво почала втрачати своє значення як інтелігенція, тому що сама влада показала, що може бути виборною, існувати в певному зв'язку з народом. Чим тісніший зв'язок, тим менше місця для інтелігенції. Тут потрібно відрізнити інтелігенцію від інтелектуалів американського типу, які не відрізняються від населення в буквальному сенсі слова. Вони вплетені в ту сітку соціальних і економічних відносин, які існують у суспільстві. Інтелігенція в Росії існувала за рахунок меценатства, вона вміла не бути вплеченою в безпосереднє життя суспільства, стояти збоку, що дозволяло їй судити, що варто робити суспільству, а що ні.

Олександр Кривенко, журналіст

Кожна провокація має механізм — вилучення з контексту, вихоплювання якихось слів, положень і компілювання провокативної тези, яка мала би зачепити тих, хто виголошував ці слова. Я зроблю так само, вихопивши слова "еліта" й "суспільна еліта". Що таке інтелігенція? У традиційному для нас сенсі слова — це частина суспільної еліти. Друга частина — номенклатура. В чому між ними різниця? Інтелігенція — це ті, що мають моральний авторитет. Номенклатура — ті, що мають матеріальний авторитет, матеріальні важелі. З одного боку, скажімо, Сверстюк, а з другого — Курас. До речі, саме цими словами провокатор Липинський пояснював братам-хліборобам — щоб утопали, — що таке аристократія, без якої, доводив він, неможлива побудова нації, побудова держави. Пан Почепцов запропонував дуже цікаве словосполучення — "штучне стимулювання". На мою думку, треба штучно стимулювати об'єднання інтелігенції та номенклатури. Власне,

стихійно це поєднання морального авторитету інтелігенції та номенклатурної впливовості відбувалося на початку новітнього українського державотворення, як приклад можна назвати Івана Дзюбу. Я думаю, це був добрий шлях. Очевидно, на нього ступили неусвідомлено, під впливом кон'юнктури, але потім вступили в силу якісь інші чинники, і Дзюба був усунений. На моє переконання, тільки збудувавши аристократію, ми зможемо говорити про якусь державу. Але збудувати, витворити цю аристократію можна лише поєднавши моральний авторитет і фінансові й адміністративні важелі впливу в руках одного середовища, однієї категорії людей.

Семен Глузман, психіатр

Декілька днів тому я був на презентації однієї дуже цікавої книжки, де було багато преставників нашої номенклатури. Через специфічний спосіб життя, я мало знайомий із ними. Найяскравіше враження — абсолютно депресивне — виступ декана юридичного факультету нашого університету. Я знаю, що діється в системі права і які пишуться підручники, але такого я собі не уявляв. До чого це я? Тут зібралися люди, які, мабуть, мають право в будь-якій типології, в будь-якій класифікації називатися інтелігентами. Проте люди на вулиці відносять до цього розряду не лише нас. І пан Курас, і той декан юридичного факультету з погляду 50 мільйонів українських громадян належать до інтелігенції. Спробуйте заперечити, особливо якщо вони до того ж академіки. Мені після тієї презентації спало на думку, що ми, мабуть, виліковуємось як суспільство і, можливо, матимемо нормальну державу завдяки тому, що очікувана роль інтелігенції згасає, вмирає. Цього не потрібно боятися тому, що коли прийдуть спеціалісти, професіонали, незалежно від кольору очей і морального стану в родині, і змінять пана Кураса, це буде добре для майбутнього країни.

Хочу сказати про три ілюзії, які стосуються нашої теми. Це ілюзії, котрі сама наша радянська й пострадянська інтелігенція виховувала в собі та про себе. Перша ілюзія пов'язана з дуже специфічним жанром — жанром КДБ і політтаборів. Насправді представників інтелігенції серед

жертв КДБ дуже мало. Більшість читачів і слухачів самвидаву й тамвидаву знали і знають, у кращому разі, 5-7 відсотків прізвищ. Зазвичай це люди, які до арешту перебували в статусі радянського інтелігента. Всі інші були робітники й селяни. І не лише 25-річники — солдати бандерівської армії чи лісові брати-балтійці. Навіть наші сучасники приходили переважно не з інтелігенції. Це цілком зрозуміло: ми краще натреновані не лише в покірності, але й у виживанні, тобто більший розум допомагає менш емоційно реагувати на певну ситуацію.

Друга ілюзія — ілюзія особливого знання інтелігенції. Цій аудиторії цілком зрозуміло, що ніякого особливого знання бути не може. Я якоюсь мірою відчув садистське задоволення, коли відбувалися ті жахи в Грузії. Я пригадав ілюзії грузинських інтелектуалів (не маю на увазі Мамардашвілі, таких, як він, були одиниці) про те, що вони є цвітом нації і несуть особливу традиційну грузинську культуру — всі вони, ясна річ, князі. Ці князі розвішували на вітровому склі портрети Сталіна, а згодом із тим же запалом голосували за цілком аморальну (їм це було відомо) особистість — Гамсахурдія.

І остання, третя ілюзія — ілюзія інтелігента-провідника в майбутнє. Гадаю, що вона найнебезпечніша, і повертаюся до того, з чого починав: дякувати Богу, що вона вмирає, тому що й Кнут Гамсун — також представник цеху інтелігентів. А в нас Павло Мовчан.

Оксана Забужко, культуролог

Подивіться, тут зібрався орден представників сучасної української інтелігенції. І виявляються дуже цікаві речі. Я запитала в пана Почепцова, скільки він читає за рік українських книжок, і з'ясувала: стільки, скільки я — за місяць. Це дуже показово: ми перебуваємо в різних інформаційних просторах. І в цьому контексті говорити про солідарність, бодай у межах цеху людей, які професійно займаються виробництвом знання, було б щонайбільше утопічно. І говорити про інтелігенцію назагал та про українську зокрема, не визначившись у термінах і поняттях, — це мимоволі повторювати цю індійську притчу про сліпців і слона. Мені, однак, хотілося б трошки поре-

флексувати над проблемою, яка об'єднує всіх тут присутніх, незалежно від того, чи це люди французької культури, чи української, чи пострадянської, — над цією несамовитою, специфічною російсько-інтелігентською тугою з приводу нашої загальної змаргіналізованості: чи має інтелігенція вплив на сучасні суспільні процеси, чи матиме вона його, чи повинна мати. Протягом останніх років регулярно беручи участь у міжнародних симпозиумах письменників та інтелектуалів, можу твердити, що на сьогодні, принаймні в "інтелігенції" моєї генерації, покоління після Берлінської стіни, якихось відмінностей щодо цього між представниками Заходу й Сходу вже немає. Я хотіла би почати з філологічного дивертисменту — згадати есе Мілана Кундери "Трагедія Центральної Європи", де він, зокрема, згадує 1968 рік у Празі, повальну хвилю арештів і те, як він з одним своїм колегою, філософом, у котрого поліція саме забрала 1000-сторінкову працю цілого його життя, брели вдвох і міркували — куди б, у які бубни вдарити, до якого загальноновизнаного світового морального авторитету звернутися. Врешті вони спинились на Сартрові, який тоді ще був живий, вони йому написали, і нічого з того не вийшло — але менше з тим, важливо, що такого єдиного морального авторитету просто не виявлялося. Кундера говорить, що для нього це був момент усвідомлення кризи культури взагалі. Можна це дещо деталізувати і сказати про кризу інтелігенції в культурі, принаймні ХХ століття.

Я вдячна панові Жоржу Ніва, який нагадав нам, що інтелігенція виросла на ґрунті культивованого ХІХ століттям культу розуму, культу прогресу, віри в піддатні раціональній артикуляції об'єктивні закони суспільного розвитку, які треба тільки відкрити. Це той культ, із яким виходила на суспільно-історичну арену інтелігенція ХІХ століття і з яким я особисто не бажаю мати нічого спільного. Ба більше, вважаю, що сьогодні його треба соромитися, бо всі трагедії ХХ століття — ми в цьому достатньо пересвідчилися — походили від тієї гордині, за яку інтелігенція цього типу відповідальна далеко не в останню чергу. Може, Мандельштам — не дуже вдалий приклад, доречніше було б говорити про Пастернака, котрий на певному етапі намагався поділяти ідеї режиму. До Ман-

дельштама я маю щире співчуття: там була дуже болісна людська ситуація. Набагато важче співчувати письменникам на кшталт Ромена Роллана та інших "лучших друзей Советского Союза", чи Бернарда Шоу, який 1933 року із вікна поїзда викидав хліб, оскільки був абсолютно певен, що в Радянському Союзі голоду немає, адже він вірив, що це суспільство побудоване на суто раціональних засадах. Але мені йдеться не про те, що Шоу, Гамсун, Паунд та інші видатні мислителі й письменники колаборували з тим чи іншим режимом, не прагнення зріднитися з владою і запопасти певні її важелі. Проблема складніша. Мене свого часу глибоко вразило спостереження Генріха Манна, що 1935 року на Конгресі миру в Парижі західні інтелектуали висловлювали не просто оду Радянському Союзові, а цілком щире захоплення тим, що ідея, яка спершу зародилася в людській голові, переходить у життя і втілюється на грандіозній арені 1/6 частини землі з мільйонами дійових осіб. Тобто прагнення, щоб текст став дійсністю, поєднання життя в тексті й життя реального — справжня внутрішня драма кожного інтелектуала. Схрестити текст і життя — яка колосальна спокуса для гордині ума, коли текст — "Капітал" — стає сценарієм, за яким починають жити мільйони й мільйони. Саме цей психологічний синдром, підготовлений у ХІХ столітті культом світлого царства розуму, обернувся в ХХ столітті тими наслідками, за які інтелігенція великою мірою відповідальна. Тому я з дуже великою осторогою ставлюся до дефініції інтелігента як виробника знань, оскільки одразу постає проблема безпосереднього застосування цих знань до реального життя й до суспільної діяльності. Ця ситуація не могла не привести не лише до втрати морального авторитету, а й до загальної змаргіналізованості виробника текстів у суспільстві. І з цією змаргіналізованістю він просто мусить змиритися, якщо хоче дивитись у вічі реальності.

Микола Рябчук, літературознавець

Оксана Забужко полегшила мою справу, непрямым чином давши відповідь Олександрові Кривенку, з яким я хотів полемізувати, бо дуже сумніваюся в тому, що моральний авторитет можна внести у владу ззовні. Всяка влада є

злом, більшим або меншим, отож її не можна поліпшити, входячи туди. Це класичний сюжет про Фауста й Мефістофеля: не можна досягнути доброї мети, укладаючи угоду з дияволом. Моральний авторитет інтелігенції якраз і полягає в тому, що вона перебуває до всякої влади в опозиції — більш чи менш конструктивній, це залежить від влади.

Однак головним об'єктом моєї полеміки є доповідь Георгія Почепцова. Я думаю, вона була зумисне провокаційною, і шкода, що ніхто цієї провокативності не оцінив: розмова пішла в теоретичний бік, а не в ту емпірику, на якій пан Георгій акцентував. Тим часом там є з чим полемізувати. Головна проблема, яку я побачив у цій доповіді, — це проблема певної розгубленості та дезорієнтованості, в якій опинилася частина інтелігенції української, чи російської, чи російськомовної (мені важко знайти точну дефініцію, хоча точного поділу, мабуть, і не існує, бо в нас країна з дуже розмитими ідентичностями). Ця інтелігенція опинилася в якомусь дивному контексті: тутешня культура їй не зовсім зрозуміла й близька, а друга, набагато ближча та рідніша, раптом стала зарубіжною. Одна фраза, яку сказав пан Георгій, мені здається особливо показовою. Йшлося про зникнення об'єктів інтелектуального обігу з нашого повсякденного життя, з нашого повсякденного дискурсу. Я думаю, що для певної частини інтелігенції це справді відбулося — але це в першу чергу зникнення звичних об'єктів імперського культурного дискурсу, об'єктів, які були в нас на слуху завдяки центральному телебаченню й московським журналам. Я бачу в цій доповіді намагання проникнути натомість у тубільну культуру, яка тут нібито існує. Але вона вислизає, вона постає або у вигляді сільської культури, тої ж таки шароварщини на телебаченні, або у вигляді інтелігенції, яка, кажучи словами Олександра Кривенка, намагається внести у владу моральний авторитет — хоча більшість цих людей не мають цього морального авторитету й самі, а тим більше не можуть дати владі.

Обидва погляди є трошки поверховими, тому що є інші явища. Оксана Забужко вже звернула увагу на те, що багато людей беруться судити про слабкість і неповноцінність української культури, недостатньо проникаючи в неї, об-

межуючись тільки тим, що лежить на поверхні. Десь там бачить Драча, десь — Павличка, хоч ні той, ні той ніколи не були справжніми авторитетами — як Стус, Калинець, чи, принаймні, Ліна Костенко. Взагалі не варто переоцінювати значення Спілки письменників. На мою думку, ці старі структури повинні вмерти своєю смертю, і не треба їх штучно напомповувати. Раніше вони керували якимось літературним процесом, тепер цього процесу нема й нема чим керувати. Є апарат, який живе з того, що орендує приміщення, успадковані від старих добрих комуністичних часів. Час від часу вони підписують якісь заяви, що їх ніхто не читає, бо немає навіть читачів, які були колись в особі працівників КГБ. Звісно, Конгрес української інтелігенції — явище малосимпатичне. Я не згоден з тим, що говорять ці люди, — але не згоден у першу чергу через погану форму, в якій це робиться, бо вона дискредитує зміст. А зміст за тим стоїть дуже серйозний, що його російськомовна інтелігенція недооцінює, бо вона не говорить на вулицях Києва українською мовою, а тому їй не доводиться слухати репліки про "коровий язик". Адже є певні колоніальні стереотипи, є сила панівного імперського дискурсу, за яким стоїть певна об'єктивна й суб'єктивна культурна вищість, витворена багатьма століттями колоніального домінування. І цю проблему — що україномовна частина населення соціально й культурно перебуває в ситуації нижчості й підлеглості — російськомовна інтелігенція не сприймає адекватно. З цього виникають різні непорозуміння, бо дуже часто говорять про формальну рівноправність, про двомовність, не беручи до уваги потужного впливу традиційного імперського дискурсу.

Я закликаю колег бути до цього уважнішими. І розуміти, зокрема, що не можна порівнювати число перекладів в Україні й Росії — це все одно, що порівнювати Францію та Гвінею-Бісау. В Україні кількісне співвідношення між російськомовним і українськомовним населенням приблизно рівне. Може, українськомовного трохи менше. Але воно не просто є меншістю, воно ще й локалізоване в маргінальних районах Західної України або на селі. Це переважно сільське й містечкове населення, віддалене від тих міст, де культурна продукція виробляється і споживається,

тому й немає соціального попиту на українськомовні тексти.

Володимир Золотарьов, публіцист

Пан Рябчук зачепив важливу тему, яка стосується ролі інтелігенції сьогодні. Хотілося б відзначити цікавий момент: наша країна ніби живе одночасно в різних епохах — тут і архаїчний лад, і елементи феодального, і маленькі частинки індустріального й навіть постіндустріального суспільства. Тому дуже важливо розуміти багатомірність культури, неможливість звести її до лише одного складника — мовного. Звичайно, існує культура однієї та іншої мови, але російськомовна культура — це не російська культура, вона породжена місцевою традицією, вона абсолютно інша. Погляньмо на Льфа й Петрова, на Гоголя. Роль інтелігенції — перебувати в опозиції і до офіційно поданої архаїчної української культури, і до туги за імперським минулим, яка також не може запропонувати нам руху вперед. Якщо інтелігенція — вічно опозиційна частина суспільства — усвідомить цю роль і буде здатною протистояти як одному, так і іншому, то з'явиться елемент солідарності, про яку говорив наш французький гість, — разом усвідомити свою нову культурність, поєднуючи обидві частини чи по-новому інтерпретуючи їхній взаємозв'язок на цій території.

Володимир Павлів, журналіст

Я хотів би повернутися до слів пана Глузмана, який сказав, що, хочемо ми чи не хочемо, сьогодні в очах народу ми належимо до інтелігенції разом із Курасом і Павличком. Якщо ми не хочемо, щоб нас ідентифікували з ними, ми повинні зробити якийсь рух, тобто заявити про свою позицію. Тим часом інтелігенція про себе ніяк не заявляє. Творів немає, позиції особливої в суспільстві немає. Коли в нас відбуваються політичні зміни, коли триває з'ясування стосунків між владними кланами — чи має свою позицію інтелігенція? То як ті, хто не є інтелігенцією, можуть на неї зважати і мати її за авторитет? Тому особливої проблеми інтелігенції я сьогодні не бачу. Якщо хочемо заіснувати як

інтелігенти, мусимо якимось чином про себе заявити. Треба лише подумати як.

Жорж Ніва

Мені здавалося, що я беру участь у нескінченному засіданні — як ми говоримо в Швейцарії, в федеральному Берні, тому що є ще й кантональний Берн. Я погано розумію українську мову, але Швейцарія на цьому побудована: розуміють один одного погано, тому й не відважуються заперечувати. Звичайно, ми всі маємо рацію — і ті, хто закликав деміфологізувати інтелігенцію, і ті, хто далі розвивав міф про неї. Були промови й про роль інтелігента в двомовній країні — це також важливо і нагадує мені Швейцарію, де не тільки існують дві культури, але кожна з цих культур уважає, що вона під загрозою імперіалізму культури-матері (скажімо, романо-швейцарська під загрозою імперіалізму французької). Є значення інтелігенції як верстви, як класу. Проте мені здається, що суть проблеми — в моральному авторитеті. Чи потрібен, чи можливий моральний авторитет у наших суспільствах сьогодні? Ось, наприклад, радянські дисиденти. Безумовно, вони мали в моїх і ваших очах величезний моральний авторитет. Однак — я говоритиму лише про російських дисидентів — пострадянська еволюція, наприклад, Зінов'єва чи Буковського часто викликає нерозуміння, моє в тому числі. Переходячи до ситуації на Заході, зазначу, що вона відрізняється, зокрема, набагато більшою роллю телебачення. Тут нічого не було сказано про інтелігенцію і телебачення, а в нас це головна тема, тому що без телебачення ви не зможете мати ніякого авторитету — ні морального, ні аморального. Хочу вказати на один недавній епізод із французького інтелектуального життя. Ви знаєте колишнього марксистського філософа Гароді. Він перейшов спочатку в протестантизм, потім у католицизм, згодом в іслам, від ісламу не відійшов, але перейшов в антисемітизм. Ця людина мала моральний авторитет. Він був інтелігентом. Тепер він використовує авторитет або ж те, що від нього залишилось, на цілком сумнівну справу. Мало того, на допомогу йому прийшла найавторитетніша з морального погляду людина у Франції — абат П'єр. Уся Франція була перед дилемою: як

ставитися до цієї людини, що її ми всі так любили? Однак цю проблему, як і інші, ми залишаємо відкритою, тобто кожен висуває свою тезу, виникає спокійне співіснування абсолютно ворожих поглядів. Це не толерантність, а щось інше, досить небезпечне для подальшого психічного розвитку.

Микола Рябчук

Я говорив забагато вузькоконкретних речей, тому на закінчення хотів би сказати щось загальніше й оптимістичніше. Нагадаю епізод із відомої всім "Чуми" Альбера Камю — він стосується будь-якої інтелігенції. Лікар пояснює, навіщо він лікує чуму. Каже, що не знає, звідки та хвороба береться, не знає, чи це лікування допомагає, але він мусить це робити. Я думаю, що інтелігенція саме в такій ситуації і перебуває.

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Євген Головаха

Ми зачіпаємо тему, яка ще не має серйозного вирішення як наукова проблема соціології. Надто багато суперечок щодо того, чи феномен соціальної напруженості справді існує, а чи це метафора, яка дуже потрібна політикам та громадським діячам. Сам термін напруженості походить із фізики. В механіці й електродинаміці це міра протидії внутрішніх сил в об'єкті, коли на нього здійснюється якийсь зовнішній вплив. Ця протидія може призвести до руйнування об'єкта, до його якісної зміни. За аналогією з фізикою, під соціальною напруженістю я розумію певні сили, що виникають у тих чи інших верствах чи сферах життя суспільства та можуть спричинити руйнування або зміну соціальної системи. Дуже важко знайти якісь універсальні показники вимірювання у контексті соціального прогнозу — чи будуть зміни, чи буде руйнування. Адже на ступінь соціальної напруженості впливають сотні або й тисячі параметрів.

Найпростіше, як на мене, визначити тільки два типи соціальної напруженості. Перший — суб'єктивна соціальна напруженість, яку ми дуже інтенсивно вимірюємо. Вона може вимірюватися станом соціального самопочуття, або мірою готовності до соціального протесту, або мірою незадоволеності владою, рівнем життя або взагалі своїм станом у суспільстві тощо. Розглядаючи різні сфери й верстви населення, можна отримати певну картину суб'єктивної напруженості в суспільстві. За цими показниками, Україна сьогодні — набагато напруженіша країна, ніж, скажімо, Франція або Голландія. 75% громадян України твердять, що суспільна ситуація їх не задовольняє, переважна більшість готова брати участь у певних формах соціального протесту. На підставі чого соціологи роблять прогнози, що

люди вже не хочуть терпіти, що внутрішня напруженість вихлюпнеться назовні, призведе до сплеску протестної активності. Але це не зовсім так. У 1993 році ми питали: «Скільки ще років ви готові терпіти таку економічну ситуацію, як сьогодні, і не вдатися до активного протесту?» Тільки 20% ладні були терпіти 1 — 2 роки. Вже пройшло понад три роки, але нічого в соціальній ситуації не змінилося. Тому я думаю, що немає безпосереднього зв'язку між внутрішньою незадоволеністю й навіть вербально вираженою готовністю до певних форм зовнішнього виразу та самими цими зовнішніми формами протесту.

Тому краще вивчати зовнішні параметри — кількість або питому вагу людей у певних соціальних верствах, які справді висловлюють соціальний протест у легітимних або нелегітимних формах. Нелегітимні форми досі були непопулярні в Україні майже серед усіх верств населення, тому про них поки що говорити рано. А з легітимних форм найважливішою є електоральна поведінка — свій протест люди висловлюватимуть на наступних виборах. Дехто вважає, що в нас буде як у Росії: населення проголосує проти всіх партій і рухів. На мою думку, психологічний склад нашої людини інший, і голосуватимуть проти певних сил. Саме на цьому етапі зростає загроза того, що я колись у своїх публікаціях називав «тихим сповзанням у передкомуністичний стан суспільства». Мені здається, що це «тихе сповзання» буде зафіксоване на виборах. По-перше, цьому сприятиме те, що наші владні структури ще не вміють протистояти загрозі цього сповзання. По-друге, сприятиме оцінка самим населенням економічного стану суспільства як катастрофічного, яку влада також не намагається змінити. Я не вважаю, що нині широкі верстви населення зубожіли (більш убогими вони були за часів радянської влади) — саме тому ми й не маємо масштабних виявів відкритого соціального протесту. Є певні соціальні групи, яким справді погано і які справді потребують підтримки. Але проблема в тому, що й більшість, зовсім не така зубожіла, має свідомість зубожілих людей. Коли ми питаємо респондентів, чи гірше вони стали жити, то, починаючи з 1991 року, під час усіх опитувань майже 2/3 населення кажуть, що гірше. Оце погіршення суб'єктивного становища досить страшне. Воно може призвести до того, що замість

спалаху протестної активності почнеться тихе згасання суспільного й економічного життя. Це як в астрономії, де одні зірки закінчують своє життя спалахом і колапсом, а інші тихо згасають. Передусім це позначиться на результатах парламентських виборів: можливо, комуністи та соціалісти отримають більше, ніж вони розраховують з огляду на те, що ідеологічно українське населення в цілому налаштоване антикомуністично. Але вирішуватиме не ідеологія і навіть не реальний рівень життя людей, а їхнє уявлення про те, що робиться в країні і ким вони в ній є. Втім, багато що залежатиме й від того, як складатиметься ситуація в Росії та які будуть українсько-російські стосунки. Бо є ще так звана зовнішньополітична напруженість. Якщо в Україні виникне якась провокаційна ситуація, то вона буде пов'язана з зовнішніми чинниками, перш за все відносинами з Росією.

Олександр Пасхавер, економіст

Економісти ставляться до соціальних явищ так, що професійний виступ економіста часто видається цинічним, оскільки для економіста соціальне явище є обмеженням якихось економічних критеріїв, хоч хотілося б, аби вони були цільовою функцією. Наведу такий приклад: коли ми працювали над законодавством про приватизацію, всі учасники цього процесу найбільше обговорювали питання, чи є вона соціально справедливою, чи викличе соціальну напруженість. Як економісти, ми не можемо зробити приватизацію соціально справедливою, ми можемо тільки говорити про соціальну припустимість моделі: чи вона викличе соціальну напруженість настільки сильну, щоб перервати процес, — а чи не викличе. В такому сенсі я можу говорити про зв'язок між економічною політикою та соціальною напруженістю. Ми спостерігаємо, що, незважаючи на досить невдалу в цілому економічну політику в Україні, вона все-таки не викликає соціальної напруженості в тому сенсі, про який говорив Євген Головаха. Реформи, які змінили обличчя нашої економіки, починались і тривають безсистемно, непослідовно, повільно. З одного боку, це дуже погано, але з другого — такі реформи дозволяють населенню не поспішаючи адаптуватися до ситуації.

Як приклад наведу реформу, пов'язану з рухом робочої сили. В класичній ситуації нам потрібно було б створити потужну систему реєстрації та перекваліфікації безробітних, що надало б динаміку всім реформам, а ми далі утримуємо мільйони людей на підприємствах, які виконують роль держави в управлінні цим процесом. З погляду західного експерта, це просто дурість. Однак такий шлях соціально прийнятніший: нашій людині важливо почувати себе працівником, навіть не працюючи, не кажучи про те, що можна користуватись якимись крихтами соціального добробуту. В цьому руслі можна розглянути такий компонент соціальної безпеки, як тіньова економіка, що виникла 1992 року й бурхливо розвивалася в 1992—1994 роках. Вона відіграла роль важливого соціального регулятора, врятувала країну від соціального й економічного колапсу. Вона й тепер відіграє цю позитивну роль — у тому сенсі, що всі вади цільового розвитку нашої економіки компенсуються для людей у соціальному сенсі тіньовою економікою, тобто вона пом'якшує стан соціальної напруженості. Цікавою є специфіка нашої тіньової економіки: вона є народною в тому сенсі, що весь народ бере в ній участь, і низка чинників державної політики сприяє її розвитку. Зокрема, надання земельних ділянок практично всім мешканцям України: кількість ділянок перевищує кількість родин. За умов високої продуктивності землі це один із найважливіших чинників. Чому я називаю працю на земельних ділянках частиною тіньової економіки? Тому що ми не сплачуємо з виробленого податків, а вся економіка, яка не оподатковується, є тіньовою. Я бачив соціологічні дослідження, які показують, що 1995 року 45% витрат праці у працездатного населення країни було пов'язано з роботою на присадибних ділянках. За моїми розрахунками, прибуток середнього українця приблизно в три рази вищий від легального. Це характеристика того, наскільки тіньова економіка знімає нашу соціальну напругу.

Питання в тому, чи діятиме вона так і далі? В тіньової економіки є багато негативних властивостей, дві з яких безпосередньо стосуються нашої теми. По-перше, вона сприяє деградації економіки. Всі ті складні в технічному й організаційному плані структури, що характеризують сучасну економіку, — знищуються, повільно руйнуються. Є

загроза, що інфраструктура цивілізованого суспільства, яка ще існує в нашій країні, може вийти з ладу, а це приведе до непередбачуваних наслідків: скажімо, централізоване опалення, транспорт, відносна безпека на вулицях можуть зникнути. Тут, на жаль, тіньова економіка не допомагає. Друге питання, не менш важливе, про яке люди зазвичай не знають, — полягає в тому, що процес оновлення основних фондів у тіньовій економіці практично не відбувається, а багато систем просто вичерпують свої ресурси, що може мати катастрофічні наслідки. Наприклад, будівельники говорили мені, що бетонні плити, з яких побудовані хрущовські будинки, розраховані на 25 років експлуатації. Після цього землетрус може привести до зруйнування тисяч і десятків тисяч будинків. За нормального функціонування економіки ці будинки повинні виводитися з експлуатації. Якщо теперішній стан економіки зберігатиметься, ми не зможемо цього зробити. В цьому сенсі тіньова економіка, яка відіграла велику позитивну роль у перші роки нашої кризи, вичерпала свій потенціал.

Я впевнений, що суспільство зробить поворот від тіньової економіки. Сьогодні нового легального бізнесу в Україні практично немає. Навіть якщо порівняти з Росією, то на 1000 мешканців у нас приблизно в чотири рази менше чинних підприємств. Цілком імовірно, що наше суспільство з почуття самозбереження змінить умови роботи приватного капіталу і в Україні розпочнеться бурхливе зростання нового приватного капіталу. Це — єдиний економічний шлях подолання нескінченних соціальних проблем, які супроводжують наші реформи.

Валерій Хмелько, соціолог

Є різні розуміння соціальної напруженості, про одне з них говорив Євген Головаха, я хотів би сказати про трохи інакше. Йдеться про ситуацію, коли є, з одного боку, потенціал незадоволеності, а з іншого — соціальна розгубленість, яка не дозволяє імпульсам до дії реалізуватися. Накопичується енергія, яка не витрачається одразу, але зрештою може призвести до руйнування системи. Згідно з сучасним науковим уявленням, готовність до дії формується і в емоційно-мотиваційній сфері, де накопичується

потенціал незадоволених потреб, і в когнітивній сфері, де через засоби масової інформації чи безпосередньо через агітацію формується бачення того, як можна цю незадоволеність вирішити. Коли до дії ще не дійшло, дуже важко знайти адекватні показники, які дозволили б напевне твердити, що ситуація передкатастрофічна: потенціал уже накопичено, й він може вихлюпнутися бозна-куди. Але опосередковані показники — самооцінка незадоволеності, а головне, її динаміка — дозволяють робити деякі висновки про те, чи справді ситуація йде до вибуху. Хочу подати вам результати щорічного зондування настроїв населення України, яке проводить Київський міжнародний інститут соціології впродовж останніх трьох років. 1994 року незадоволених тим, як складається їхнє життя, було 76%, причому зовсім незадоволених — 58%, а задоволених — лише 10%, з них повністю задоволених — 3%. Тим часом, скажімо, в жовтні 1977-го незадоволених було 12%, а задоволених 45% і 43% частково задоволених. Тобто в порівнянні ситуація 1994 року виглядала дуже небезпечною. Але вже йде третій рік, а соціальних вибухів ми не бачили, хоча були, особливо в Донбасі, локальні вияви масової незадоволеності. І самооцінка не погіршилася: якщо 1994 року зовсім незадоволених своїм життям було 58%, то 1995-го — 55%, а 1996-го — 53% (зміна на 5% за нашою вибіркою статистично значуща). А задоволених стало ще на два відсотки більше. До речі, й незадоволених тим, як ідуть справи в Україні, наприкінці 1994 року було 87%, а наприкінці 1996-го — 79%. Ми були здивовані цими даними, поки не зіставили їх із результатами досліджень рівня зайнятості, які проводили за методикою та на замовлення Всесвітнього банку в середині 1995-го та в середині 1996 року. Згідно з офіційною статистикою, зайнятість дуже низька: 1995 року — 61% трудових ресурсів, а 1996-го — тільки 56%. Але ця статистика не враховує інших видів зайнятості, в тому числі так званої незареєстрованої. Якщо врахувати всі види зайнятості, в тому числі в особистому підсобному господарстві, то 1995 року було зайнято 93% трудових ресурсів, а 1996-го — 94%. І тих, хто шукав роботу, було досить небагато. Серед міського населення дві третини займалися 1996 року забезпеченням продуктами харчування. Як показують дослідження, що проводяться в

інших країнах, виникнення напруженості й вибух протестних дій часто пов'язані з масовим безробіттям: люди не знають, куди подіти свої сили. Про наших людей цього сказати не можна. Можливо, це і є та позитивна функція тіньової економіки, про яку говорив Олександр Пасхавер. Але це — лише гіпотеза щодо одного з можливих механізмів. Друга гіпотеза, що, можливо, дасть змогу пояснити, чому в нас не дуже поширені акти силового протесту, пов'язана зі впливом селекційної роботи, яку 70 років проводив минулий режим, виполюючи активних нонконформістів. А це — та невеличка частина солі, яка потрібна в кожному суспільстві для того, щоб диспергована, неоформлена незадоволеність змогла набути спрямованих форм, тому що саме ці люди можуть вести за собою та підбурювати. Можливо, це другий механізм, який зменшує ймовірність того, що у нас відбудеться цей кризовий перехід до вибухового стану.

Наталя Яковенко, історик

Історичні паралелі — річ надзвичайно небезпечна. Але якщо пан Хмелько зробив дещо провокативну пропозицію вважати одним із позитивних факторів оце виполювання активного елемента, то я так само хотіла б внести провокативну пропозицію, побудовану на історичних паралелях, — хоча, як відомо, історія вчить, що вона нічого не вчить. Україна знає два періоди соціальної напруженості. Один період — друга й остання третини сімнадцятого сторіччя, але це напруженість не тільки України, а і всієї Європи. Це знамените тривожне сторіччя, яке в Україні вихлюпується козаччиною та Руїною. Другий — період революції. І в одному, і в другому випадку, очевидно, ми так само до певної міри можемо говорити про таке прополювання, а крім того, можемо говорити про специфіку українського національного менталітету. Якщо пан Головаха як соціолог дозволяє собі говорити, що соціальна напруженість — реальний феномен, а не метафора, то я як історик дозволю собі сказати, що цей самий національний менталітет теж існує не тільки як метафора, а як певний реальний набір прикмет, які ми сьогодні ще не вичленили й науково не артикулювали. Отже, йдеться про реагування українського

менталітету на зростання соціальної напруженості. Так от, соціальна напруженість сімнадцятого сторіччя (там я певніше почуваюся в матеріалі і висновках) показує, що, на превеликий жаль, Україна не схильна до тихого згасання в моменти, коли назріває соціальна напруженість. І що перехід цієї напруженості від стану внутрішньої готовності до стану активних дій, вихлюп назовні у кривавих і дуже гострих формах відбувається абсолютно несподівано й на перший погляд невмотивовано, через якусь випадкову, дурну обставину. Це дуже не схоже на тихе згасання.

Вадим Скуратівський, культуролог

Хотів би приєднатися до Євгена Головахи, який, говорячи про соціальну напругу, вдавався до фізичної, навіть матеріалознавчої метафорики. Ця соціальна напруга у крайніх своїх виявах не має чітких соціологічних ознак, але — пригадаймо французького соціолога початку століття Сореля — розгортається не на романтично-семіотичній основі, а на гастронологічній: простіше кажучи, коли людині нема чого їсти. І тоді раптом відбуваються ті вибухи, що кілька десятиків років тому були навіть у розвинутих країнах. 1956 року у Франції робітники будують барикади. На початку 60-х років в Італії Падуанська федерація тамтешньої компартії закликала до збройного повстання, й урядовці послали туди римських комуністичних лідерів, аби вони втихомирили своїх соратників. 1968 року в Парижі відбуваються потужні виступи студентів. Скажете, вони з жиру казилися? Але Робер Мерль, професор Сорбонни, тонкий знавець студентства, говорив, що вони просто були голодні. Вслід за студентами католицькі та соціалістичні профспілки закликали населення до збройного повстання. Це в розвинених країнах. А в нерозвинених — до яких, зрештою, ми й належимо? Багато говорилося про те, що українському менталітетові притаманна стриманість. Яка там стриманість! Пані Яковенко сказала про сімнадцяте століття, а я згадаю грудень 1918 року. Як сказано у Булгакова: "Всі хлопці побігли до Петлюри" — на тій самій соціальній основі. Але цим усе не закінчилося, і час од часу такі спазматичні експромти повторювалися. Згадаймо розташований за кілька кроків од України Новочеркаськ,

те, що там сталося на порозі 60-х років — сталося буквально за кілька годин. Щось схоже було в 60 — 70-ті роки у нас у Конотопі. Особливістю цих експромтів є дивне поєднання жахливих злиднів із відкритістю нашого суспільства, що може дати несподіваний ефект. Я бачив муніципальну революцію 90-х років у Чернігові, коли впродовж кількох годин десятки тисяч людей раптом пішли на стадіон, на ходу витворюючи ідеологію та майструючи синьо-жовті прапори. Ніякого національного романтизму не було — було тільки гасло: хто з'їв моє м'ясо?

Чи може це повторитися? Безперечно, і будь-якої хвилини. Те, що відбувається на Донбасі, — це сигнал. А вслід за тим знайдуться фахівці, скажімо, з УНСО, — власне, не має значення, хто це буде, тому що ідеологія знову з'явиться на ходу. Або ж спрацюють зовнішньополітичні чинники, про які казав пан Головаха. Я дуже боюся, що ми йдемо до локальних спазматичних жестів чи, пак, виступів, які дуже легко можуть набрати загальнонаціонального характеру. А через сто років наші нащадки міркуватимуть над тим, хто був винен. Якщо наша політична й інтелектуальна еліта не розуміє, що до цього треба ставитися дуже уважно, то тим гірше для неї.

Семен Глузман, психіатр

Після революції 1905 року в Росії з'явилося декілька цікавих книжок і статей старих психіатрів із приводу того, що відбулося в суспільстві. Основна їхня думка в тому, що в кожній країні є певна, однакова у відсотковому вимірі кількість людей (одні називають їх психопатами, інші соціально активними), які в конкретній соціальній ситуації виходять на трибуну, а потім починають стріляти й ведуть натовп за собою. Думати, що їх викосили за 70 років, — приємне самозаспокоєння, але, на жаль, помилкове. Кількість людей такого біосоціального типу сьогодні така ж сама. До речі, страшний експеримент, який переконливо довів, що ми безсилі перед природою, провели нацисти. Вони вирішили, що найшвидше можна позбутися гострих психічних захворювань, якщо знищити носіїв цих захворювань: перестануть розмножуватись, і арійська нація буде чистою. Через 7 - 8 років у Німеччині з'явилась така ж

кількість хворих на шизофренію, маніакально-депресивні психози тощо.

Часто кажуть, що останнім часом у нас з'явилися нові страшні соціальні феномени. Гадаю, що це не так: нас не чекає катастрофа самогубств чи катастрофа СНІДу. Але мені як обивателеві економічна ситуація в нашій країні видається небезпечною. Проблема навіть не в голоді: так, більша частина населення має присадибні ділянки. Однак ті, в кого є кольоровий телевізор "Sony", не повинні забувати, що набагато більше людей, в яких є лише зламаний "Рубін" і вони також хочуть мати "Sony". Мені здається, що соціальний вибух — для нас феномен не теоретичний, а цілком реальний.

Віктор Лисицький

Хотів би заперечити тезу про згасання. Є об'єктивні показники, індикатори, які дозволяють говорити про стан суспільства, зокрема про економічну активність. Один із таких індикаторів — купівля машин. Сьогодні в Україні купують машин у декілька разів більше, ніж за часів Радянського Союзу. Другий — валюта. 1995 року було продано 9,1 млрд. доларів, 1996-го — в 2,3 раза більше, 21 млрд. Трьох основних валют у січні 1995 року було продано на 332 млн. доларів, а в січні 1996-го — на 1 млрд. 80 млн. Минулого року експорт виріс набагато більше, ніж імпорт; сальдо зовнішньоторговельної діяльності все ще від'ємне, але 1995 року воно становило 2,7 млрд. доларів, а цього року — 1,2 млрд. Це не ознака згасання. Це ознака диференціації суспільства: хтось піднімається, а хтось дедалі більше занепадає. Тут є над чим поміркувати — як переглянути економічну політику, прискорити приватизацію, заохотити підприємництво. Ось іще один приклад. На початок минулого року поза банками було 2,6 млрд. гривень, а на рахунках підприємств — 2,1 млрд. Через рік поза банками стало в півтора раза більше, а на рахунках підприємств залишилося практично стільки ж. Тобто вся країна перетворилася на фабрику, яка отримує валюту за кордоном абсолютно офіційно, конвертує в гривні й далі працює в тіні. Якщо така тенденція збережеться, то від на-

ціональної економіки залишиться Національний банк та Президент.

Олександр Беца, криміналіст

Відомо, що всі перехідні періоди, які переживала будь-яка цивілізація, особливо при переході до демократичного устрою, знаменувалися різким зростанням усіх видів злочинності. Сьогодні в Україні спостерігається саме таке явище. Офіційна статистика не дає повної картини. Торік зареєстровано півмільйона злочинів — кількість, порівняно з іншими країнами, цілком пристойна. Але ми розуміємо, що насправді їх у півтора-два рази більше. Хоча преса висмикує факти насильницьких дій, серед злочинів переважають крадіжки індивідуального, кооперативного, приватного та державного майна. Протягом останніх п'яти років їх кількість різко зросла, особливо крадіжок індивідуального майна, й серед осіб, які відбували покарання, понад половину були засуджені за такі крадіжки. Певна частина населення за умов соціальної напруги застосовує свою енергію до кримінальної діяльності. Зворотний бік справи: щороку звільняється 60 тисяч в'язнів. Вони несуть на собі великий тягар медичних, соціальних, психологічних і моральних наслідків, а до того ж втрачають кваліфікацію — тому не можуть адаптуватися в суспільстві. Навіть серед неодноразово засуджених осіб дві третини при опитуваннях заявляють, що не бажають знову скоїти злочин. Вони хотіли б реабілітувати себе в суспільстві. Але, повернувшись, не отримують ніякої соціальної допомоги. Ці люди поповнюють лави безробітних, а як відомо соціологам, 1% росту безробітних спричиняє 6% росту злочинців. Чи не тому ми маємо 50% повторної злочинності? Ось чим обертається соціальна напруга.

Костянтин Малєєв, філософ

Булгаков говорив: біда не в тому, що людина смертна, а в тому, що вона несподівано смертна. Біда не в самій соціальній напруженості — вона в тій чи іншій формі існує в будь-якому суспільстві, — а у відсутності механізмів її визначення. І не лише соціологічних механізмів. Якщо в

США профспілковий лідер говорить, що тут краще не чіпати, бо буде погано, то йому вірять, адже знають, що він має справу з реальними людьми. А в нас, коли шахтарі повстали, їх придушили, наобіцяли багато й не виконали. Тепер їхніх лідерів ув'язнюють. Поки що їх можна придушити силою, але що буде завтра? Ті політичні сили, які намагаються їх використати, нині також є маргінальними групами. Але вони виховуються і завтра будуть готові очолити загальнонаціональне повстання. А наш Президент тим часом говорить, що йому потрібна загальнонаціональна ідея і будь-яке соціальне незадоволення їй заважає. Тому ці механізми не лише не створюються — вони штучно ліквідуються навіть там, де можуть виникнути стихійно.

Олександр Майборода

У березні виповнюється вісімдесят років від початку російської революції. Вона показала, за яких умов відбувається радикалізація мас. Згадаймо, що Російська імперія, коли не рахувати цього спалаху, від 1861 року політично була досить спокійною. Тому сьогоднішня терплячість народу не повинна нас тішити, бо чим довше терпить народ, тим радикальніших виявів набуває згодом соціальна напруженість. Зазвичай її виплиск пов'язують із зубожінням населення. Це правильно лише відносно. Свого часу вважалося, що всі національні рухи починаються як реакція на гноблення, поки не простежили історію всіх рухів і не з'ясували, що вони починаються якраз у період піднесення народу. Після монголо-татарської навали населення Русі не чинило жодного спротиву литовцям та полякам — а мірою відбудови господарського життя з'явилися сили, які повели за собою маси. Одним із чинників, які призвели до лютневої революції, було те, що період накопичення капіталу і його вкладання в модернізацію не дав очікуваних результатів. У кожному разі, причиною виплиску не обов'язково мусить бути гноблення — скоріше невиправдані соціальні очікування.

В цьому сенсі велику роль у відсутності в Україні заворушень відіграє те, що фактично не сформований середній клас. Ми завжди вважаємо, що середній клас забезпечує

стабільність у суспільстві. Це так і не так. Він забезпечує стабільність, коли реалії певною мірою збігаються з його соціальними очікуваннями. Але якщо вони не збігалися, саме середній клас ішов на барикади. Великою мірою соціальна напруженість — реакція на чийсь дії, здебільшого на дії влади. Але нині дедалі більше таку реакцію викликає активність нової еліти, фінансової та економічної. Тобто нереалізованість соціальних очікувань породжена поведінкою тих прошарків суспільства, які акумулюють додаткову вартість. Якщо ця вартість не повертається потім у суспільство у вигляді додаткових робочих місць, нових технологій, то рано чи пізно визріває ситуація Лютневої революції. Інтелектуали, які нині перебувають між масами та новою елітою, теж зобов'язані ставити цю проблему. Бо й сама еліта ще не зовсім розуміє свою роль у суспільстві.

Володимир Кулик, політолог

Я дивлюся на роль середнього класу інакше. Якщо говорити про історію, то виступи крамарів чи якихось інших соціально нерозвинених верств були свідченням радше неструктурованості їх як середнього класу, як регулятора суспільної напруженості. А нинішня агресивна незадоволеність англійців своїм соціальним станом чи, скажімо, дійова участь французів у соціальному протесті принципово відрізняються від нашої неучасті чи участі — саме фактом наявності там середнього класу й пов'язаної з ним мережі інституцій, яку називають громадянським суспільством. Тобто існує посередник між індивідом і нелюбою йому соціальною дійсністю, втіленою у владі, і згадана агресивність англійців матиме наслідком переобрання уряду, а коли збираються багатотисячні марші в Парижі, то існують інституційні надбудови над ними, що робить можливим торг із владою та структуровані зміни. Натомість у нас, коли всього цього немає, єдиний клапан випуску невдоволення — виборча урна. Там людина може протестувати проти дійсності непрогнозовано і справді радикально. Ми, можливо, недооцінюємо в цьому сенсі ступеня неприйняття дійсності, що його населення України продемонструвало 1994 року. Це вже потім ми побачили, що була збережена тяглість інституцій і великою мірою тяглість

політичного курсу, що принципово нічого не змінилося — і в позитивних аспектах, і в негативних. А ступінь неприйняття цього курсу був доволі радикальним, і такої тягlosti могло не бути. Саме брак громадянського суспільства не дозволяє нам сподіватися структурованого переходу наявного напруження в зміни, провокуючи натомість спонтанний, хаотичний характер цих змін.

Друге зауваження — щодо тези Олександра Пасхавера про те, що повільний непослідовний характер реформ є водночас запорукою їхньої соціальної прийнятності для населення. Це лише почасти правильно, тому що початок реформ на ґрунті радикальних змін був би ознакою будівництва чогось нового, тобто ознакою змін на краще. Тим часом тепер, формально перебуваючи на своєму заводі, але працюючи щораз менше, робітник сприймає це як постійне погіршення ситуації — за всього її реального покращення завдяки тіньовій економіці, присадибним ділянкам тощо. А це працює на можливість посилення соціальної напруженості.

Леонід Фінберг, соціолог

Я хотів би звернути увагу ще на один бік проблеми соціальної напруженості. Ми весь час говорили про характеристики суспільства. Але в цих процесах є два суб'єкти: суспільство та держава. Держава сьогодні дуже мало впливає на економічні процеси в країні, дуже погано виконує свою роль у виплаті зарплати працівникам бюджетних організацій тощо. Не збираючи великою мірою податків із населення, вона не може виконувати й інші свої основні функції — належним чином утримувати армію, забезпечувати нормальне шкільництво та медичну допомогу. За радянських часів, коли роль держави була надмірною, всі ми самі прагнули її зменшення. А сьогодні ця роль гіпертрофована в певних сферах, куди держава не повинна втручатися, і зовсім відсутня в інших, де вона конче необхідна. Зменшення ролі держави в багатьох суттєвих сферах життя суспільства мені здається також великою загрозою. Хоч як парадоксально, одним із головних завдань громадянського суспільства я вважаю допомогу становленню цивілізованої Української держави.

Євген Головаха

На відміну від представників інших гуманітарних або природничих наук, від соціологів вимагають певної точності, коли йдеться про суспільство. Але об'єкти тут набагато складніші, ніж в інших науках. Ми можемо вивчати суспільство в багатьох вимірах і будувати прогнози, що я і спробував зробити. Мені заперечували, що історія, мовляв, свідчить про можливість вибуху. Але якщо дивитися на історію, то німці мають боятися погромів і фашизму. Мені здається, історичні паралелі сьогодні не зовсім доречні, бо є зовнішній контроль, і руйнівні форми соціального протесту нам не загрожують. Не загрожує країні й авторитарна влада. Загрожує інша форма соціального протесту — електоральна. Це й буде згасання, про яке я говорив, — завдяки діям владних структур ми можемо мати набагато комуністичніший парламент, ніж це відповідає ідеології населення, й нам лишиться тільки знову говорити про те, чому Україна не може наблизитися до цивілізованої спільноти.

Олександр Пасхавер

Доповідачі переважно акцентували увагу на некатастрофічному розвитку країни, і дискусанти відреагували вказівкою на те, що досить багато чинників говорять про можливість соціальних ексцесів. Тут немає суперечності, тому що я, наприклад, у своєму виступі відштовхувався від довготривалих процесів. Економічні процеси взагалі дуже інерційні. Я говорив про певний стратегічний складник, що не заперечує необхідності уважно стежити за всіма можливими відхиленнями, про які, зокрема, говорять соціологи, й активно сприяти цьому стратегічному рухові. Наведу такий приклад. Уряд просто злочинно, на мій погляд, не проводить соціальних реформ. Якщо порівняти економічну лібералізацію, яка хоч і погано, але здійснюється, з соціальними реформами, то різниця колосальна. Чому протягом п'яти років в нас немає пенсійної реформи, немає навіть її концепції, взагалі ніяких розробок? Чому немає реформи охорони здоров'я? Не потрібно багато грошей, в бідній країні ці реформи не мають бути розкішними, але ці форми соціального захисту стали б

цивілізованими, що дозволило б уникнути незадоволення населення. І соціологам, і економістам потрібно вказувати на такі проблеми. Але співвідношення тактики та стратегії залишається. Я впевнений, що в стратегічному плані прогноз добрий.

Валерій Хмелько, соціолог

Я згоден із Євгеном Головахою, що ситуація, скоріше за все, розряджатиметься через електоральну поведінку, але щодо можливих результатів виборів маю іншу думку. Ситуація в Україні не така, як у Росії, де незадоволеність принесла перевагу комуністам та іншим силам, які йшли під шовіністично-імперськими або націонал-комуністичними гаслами. Україна поділена складнішим чином, і комуністичні гасла не спрацюють на правому березі, хоча на лівому вони можуть спрацювати навіть ефективніше, ніж у Росії. Річ у тому, що наші комуністи не можуть, як у Росії, йти на вибори разом із "патріотами". Тобто незадоволеність буде виявлена дуже по-різному на сході й півдні України, — з одного боку, та на заході — з іншого. Радикальні сили різних кольорів зберуть більше голосів, ніж вони збирали. Саме підтримка радикалізму становить найбільшу небезпеку.

До друку підготував Володимир Кулик.